De Biltse Grift

Tijdschrift van Historische Kring D'Oude School opgericht maart 1992

26e jaargang nr. 3, september 2017

Forten en gemeentegrenzen - *Kees Floor* **66**

De Molensteeg - *Abe Postema* **77**

De Bilt toen en nu **80**

De overweg Leyenseweg - *Fred Meijer* **82**

Latijn op het kerkhof - *Wim Krommenhoek* **89**

Van de redactie

Dit nummer beginnen we met een nieuw artikel van Kees Floor *Forten en gemeentegrenzen* waarin de auteur vertelt hoe veel van de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie binnen de gemeentegrenzen van de stad Utrecht zijn gekomen.
In *De Molensteeg* toont Abe Postema aan de hand van recent archeologisch onderzoek in het Van Boetzelaerpark aan hoe het verloop van de Molensteeg oorspronkelijk was.
In de rubriek *De Bilt toen en nu* wordt u weer een kijkje geboden op een stukje De Bilt dat in de loop der tijd aanzienlijk veranderd is.
Nu de spoorwegovergang naar De Leijen definitief verleden tijd is, licht Fred Meijer in *De overweg Leyenseweg* de geschiedenis van die spoorwegovergang toe.
Ten slotte geeft Wim Krommenhoek in het artikel *Latijn op het kerkhof* ons een beeld van het gebruik van die taal op grafmonumenten in het heden en verleden.

Kees Floor

Forten en gemeentegrenzen

De stad Utrecht profileert zich tegenwoordig onder andere als het centrum van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Binnen de gemeentegrenzen liggen maar liefst tien verdedigingswerken, waaronder acht die het eigendom zijn van de gemeente zelf. Al die forten lagen tijdens de aanvang van de bouw echter buiten Utrecht; ze moesten namelijk ver genoeg van de stadsgrenzen verwijderd zijn om de vijand op afstand te kunnen houden. Hoe komt de stad aan al die forten?

De Hollandse Waterlinie die in het rampjaar 1672 de Fransen nog de weg naar Den Haag en Amsterdam had versperd, bood destijds geen bescherming aan de stad Utrecht. Dat hebben ze daar geweten. Op 23 juni kwam de stad in Franse handen en pas op 23 november 1673 hadden de Fransen de stad weer verlaten. 'Dat kan anders', moet men rond 1815 hebben gedacht, toen Nederland zich weer had losgemaakt van Frankrijk en er opnieuw over de landsverdediging moest worden nagedacht. De Nieuwe Hollandse Waterlinie, die toen werd ontworpen en geleidelijk werd gerealiseerd, bood de stad wél bescherming tegen aanvallen vanuit het oosten.
De linie bestond uit polders die bij oorlogsdreiging onder water gezet konden worden. Daarnaast waren er verdedigingswerken op de zogeheten accessen, plaatsen waar het water niet kon komen omdat het terrein te hoog lag of er belangrijke wegen doorheen liepen (figuur 1).

Gemeentegrenzen

De eerste bouwactiviteiten en grondwerken voor de aanleg van de forten vonden plaats in de periode 1816-1824. De grenzen van Utrecht en zijn buurgemeenten werden rond 1820, dus tijdens die eerste bouwperiode

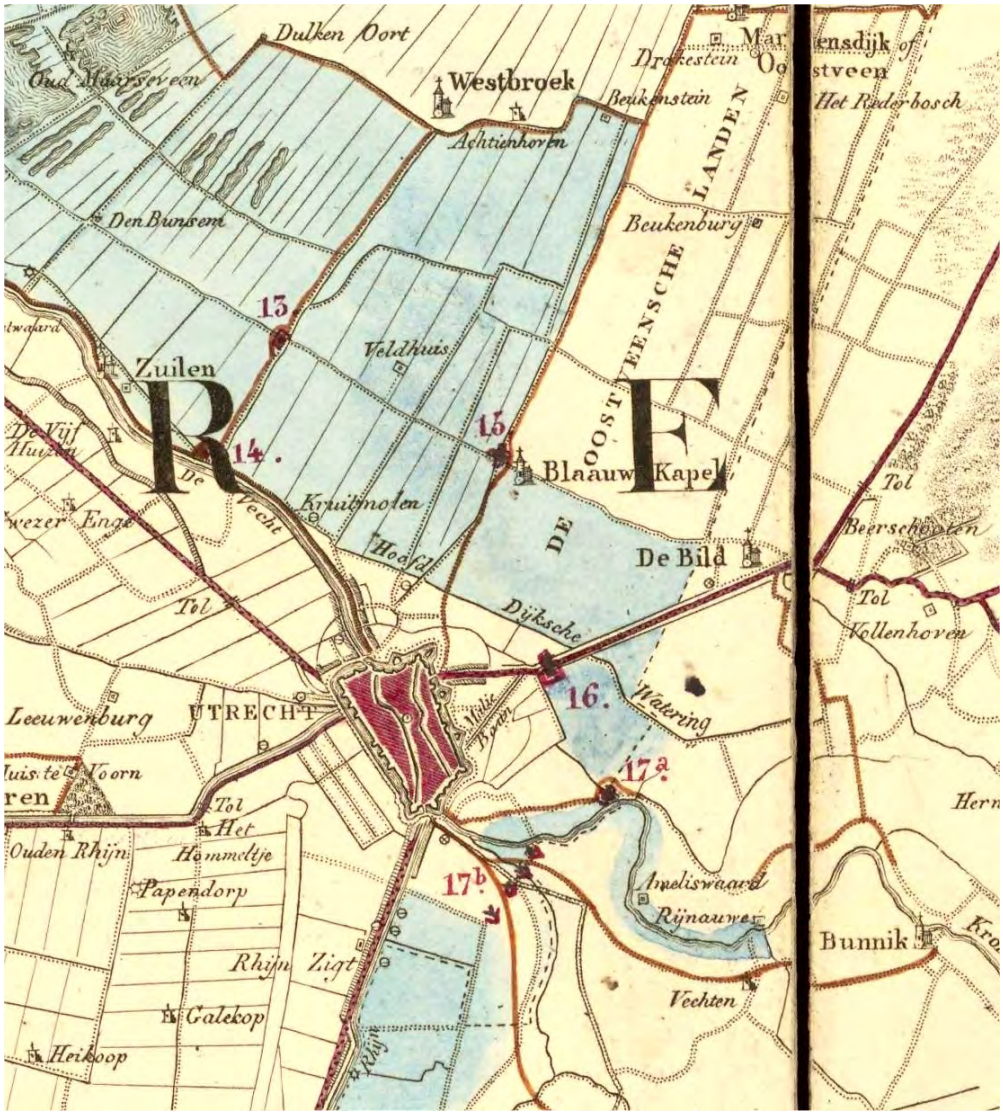

Figuur 1 .Uitsnede uit een kaart van de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit 1852. De gebieden die bij oorlogsdreiging onder water gezet moesten worden, zijn aangegeven in blauw. De uitsnede toont de forten De Gagel (13), De Klop (14), Blauwkapel (15), De Bilt (16), Het Vossegat (17a) en de Lunetten op de Houtense Vlakte (17b). De in de tekst genoemde Groene Weg loopt ten noordoosten (rechts) van de Vecht vanaf Fort De Klop (14) naar het noordwesten (linksboven). Bron: Het Nationaal Archief, toegangsnummer 4.OSK, inventarisnummer H97.

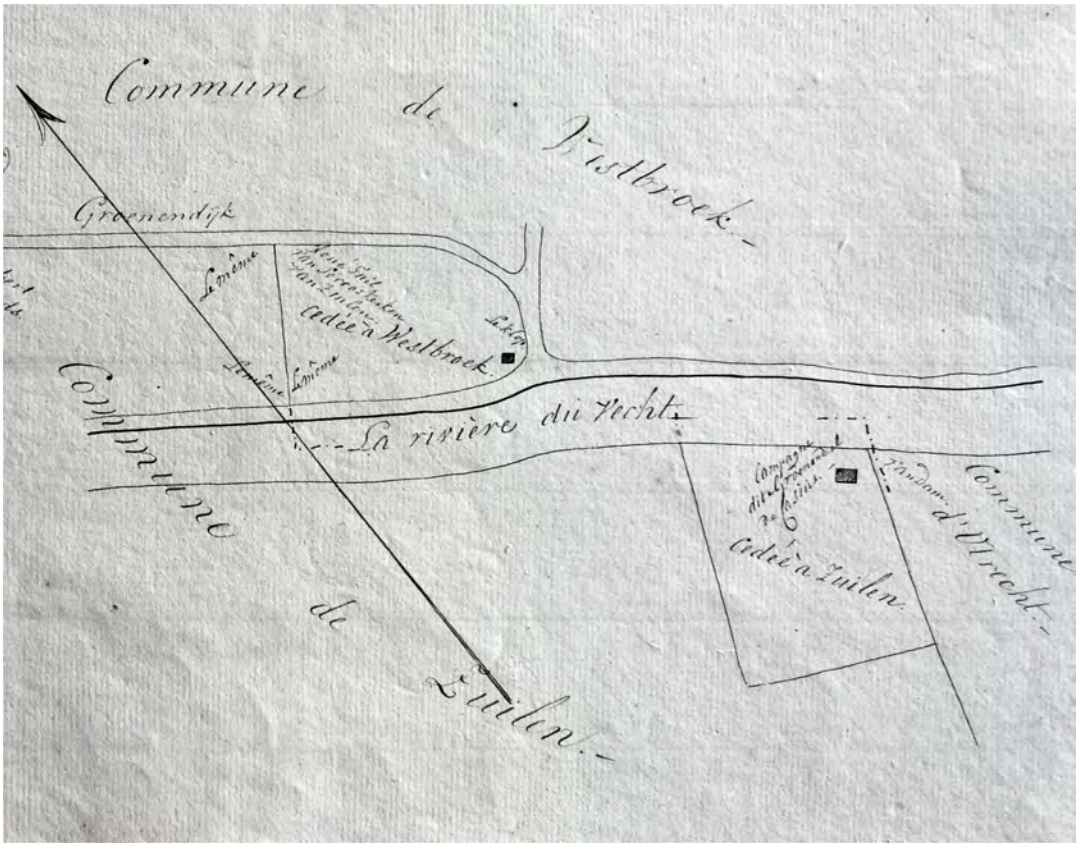

Figuur 2 .Gedeelte van de figuratieve schets der grensscheiding van de gemeente Zuilen uit 1812. In de tekening is aangegeven welke delen van Westbroek en Zuilen tegen elkaar uitgeruild zouden moeten worden om een logischer verloop van de grens tussen de beide gemeenten te krijgen. Bron: Het Utrechts Archief (1).

van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het eerst officieel door het kadaster opgemeten en vastgelegd middels een 'Proces-verbaal van grensbepaling' (PVg) en bijbehorende zogeheten 'figuratieve schetsen der grensscheiding' (figuur 2). Deze beschrijvingen van de gemeentegrenzen (1) bieden een eerste houvast om te bepalen in welke gemeente een fort is gebouwd. De forten uit de eerste bouwperiode zijn verder op de eerste officiële kadastergegevens van 1832 terug te vinden (2). Zo kunnen we voor dat jaar nagaan in welke gemeente(n) een bepaald verdedigingswerk volgens het kadaster was gelegen.

Rond 1850 werden de op dat moment

actuele grenzen van rijksgronden waarop de kort daarvoor veelal vergrote verdedigingswerken waren opgetrokken, opnieuw vastgelegd; de processen-verbaal en de daarbij gevoegde schetsen (bijvoorbeeld figuur 3) geven de situatie rond die tijd (3). In 1859 zette de stad Utrecht de beschikbare gegevens over de stadsgrenzen nog eens op een rijtje (1). Uitgangspunt waren de PVg's van rond 1820; waar nodig was de oorspronkelijke handgeschreven tekst aangevuld met getypte actuele formuleringen.

Eerste bouwfase

In de eerste fase van de aanleg van de forten waren er in onze omgeving bouwactiviteiten in de toenmalige buurgemeenten Abstede, Maartensdijk en Oudwulven en verder ook in onder andere Tolsteeg, Westbroek en Zuilen. In Abstede ging het om het tegen de Biltse grens gelegen Fort Het Vossegat op het latere terrein van de Kromhoutkazerne en het huidige University College in Utrecht. In Maartensdijk werden twee forten gebouwd, een aan de Biltstraat (thans Biltsestraatweg, Utrecht), het andere bij Blauwkapel. In Westbroek, dat destijds naar het zuidwesten doorliep tot de Groene Weg, werd tegen de grens met Achttienhoven het Fort De Gagel aangelegd. Het Fort aan de Klop kwam te liggen aan de Zuilense kant van de Groene Weg. Bij de vier Lunetten op de Houtense vlakte liep de grens tussen de gemeenten Tolsteeg en Oudwulven dwars door Lunet II. Lunet I lag in Oudwulven, Lunetten III en IV in Tolsteeg.

Van de hier genoemde verdedigingswerken komen alleen Fort Vossegat en de Lunetten op de Houtense vlakte voor in de PVg's van de gemeenten of de bijbehorende figuratieve schetsen. Fort Vossegat werd gebouwd van 1817 tot 1819 (4); de grenzen van de betrokken gemeenten werden pas na de voltooiing van het fort formeel vastgelegd in 1820 (Abstede) en 1823 (De Bilt). De Lunetten op de Houtense vlakte dateren van 1819 tot 1821. In het in 1820 opgestelde PVg van de gemeente Tolsteeg komen ze nog niet voor, wel in het na de afronding van de aanleg opgestelde PVg van Oudwulven uit 1832.

De overige verdedigingswerken rond Utrecht vinden we niet terug in de oorspronkelijke PVg's. Zo lagen de Maartensdijkse forten te ver van gemeentegrenzen weg om bij de beschrijving daarvan een rol te kunnen spelen. Driehonderd meter ten westen van het Fort De Bilt lag de grens tussen Abstede en Maartensdijk destijds namelijk bij de Ezelsweg, de huidige Willem Barentszstraat in Utrecht. Ten zuiden van Fort Blauwkapel strekte het Maartensdijkse grondgebied zich nog ruim een kilometer uit in de richting van de stad Utrecht tot aan de Inundatiekade/ Ezelsdijk, de huidige Kardinaal de Jongweg. De forten De Gagel en De Klop komen evenmin voor in de processen-verbaal van grensbepaling. Ze werden namelijk aangelegd tussen 1819 tot 1821; de

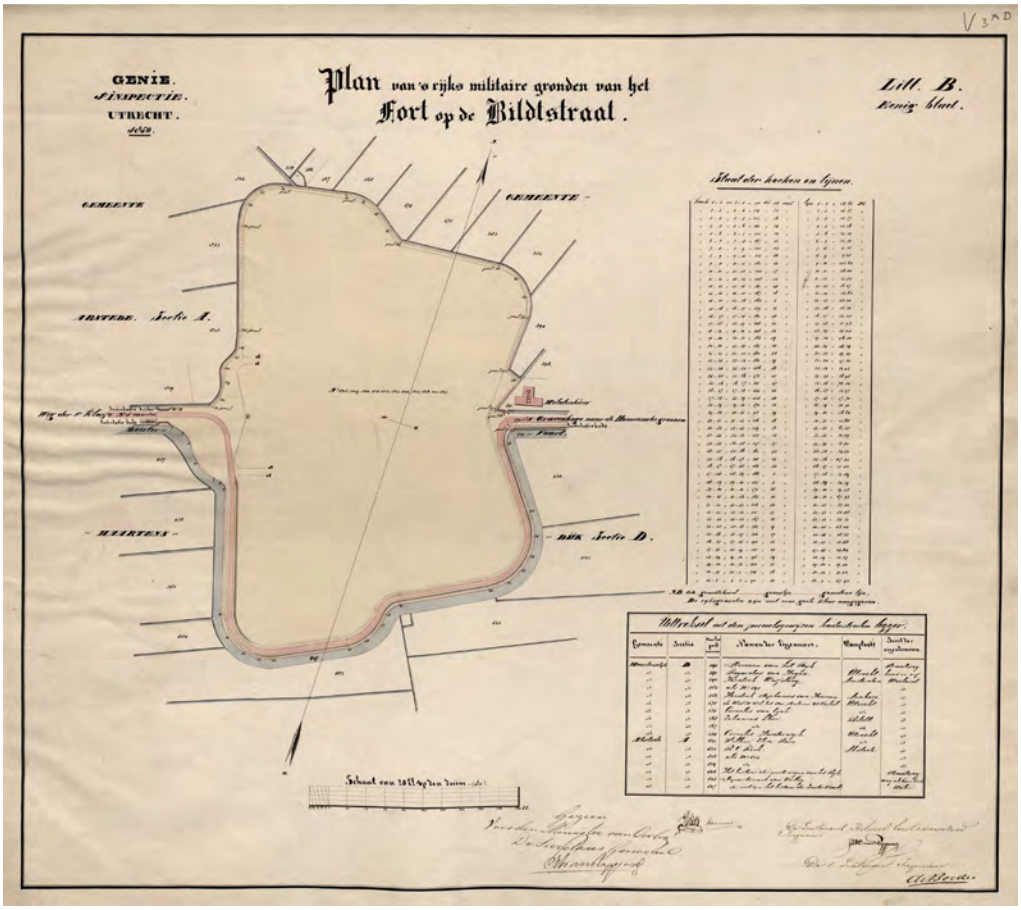

Figuur 3 .Plan Fort De Bilt, 1850. De Biltstraat loopt ten zuiden van het fort langs. Vergelijk met figuur 4 uit 1829, waarin de Biltstraat nog door het fort loopt. Bron: Het Nationaal Archief (3).

resultaten van de opmetingen van de gemeentegrenzen, die afgerond werden in 1812 (Zuilen) en 1818 (Westbroek, Achttienhoven), waren voor de aanvang van de bouw reeds op schrift gesteld.
Het Fort De Klop had, als de geschiedenis een andere loop had genomen, van begin af aan al geheel of gedeeltelijk in Westbroek kunnen liggen. Bij de opmeting van de grenzen van de gemeente Zuilen in 1812 was namelijk geconstateerd dat er een vreemd stukje Westbroek (eigenlijk Achttienhoven, maar de beide plaatsen vormden op dat moment één gemeente) op de linkeroever van de Vecht lag. Het gezamenlijk voorstel van de landmeter en de betrokken maires

(burgemeesters, we zitten nog in de Franse tijd) was om die percelen bij Zuilen te voegen en ter compensatie het gebied waarop later het Fort De Klop zou verrijzen, aan Westbroek toe te wijzen (figuur 2). De *deal* ging echter niet door, zodat het fort toch binnen de gemeentegrenzen van Zuilen kwam te liggen.

1823-1832

Niet lang nadat de bouw van de verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie rond Utrecht uit fase één was voltooid, kwamen de eerste forten binnen de gemeentegrenzen van die stad te liggen. De zogeheten buitengemeenten, waarover Utrecht eeuwenlang zeggenschap had gehad, maar die in 1818 zelfstandig waren geworden, werden in 1823 weer samengevoegd met Utrecht. De forten in de voormalige buitengemeenten Abstede en Tolsteeg, te weten Fort Vossegat, de Lunetten III en IV geheel en Lunet II gedeeltelijk, gingen daardoor over naar Utrecht.

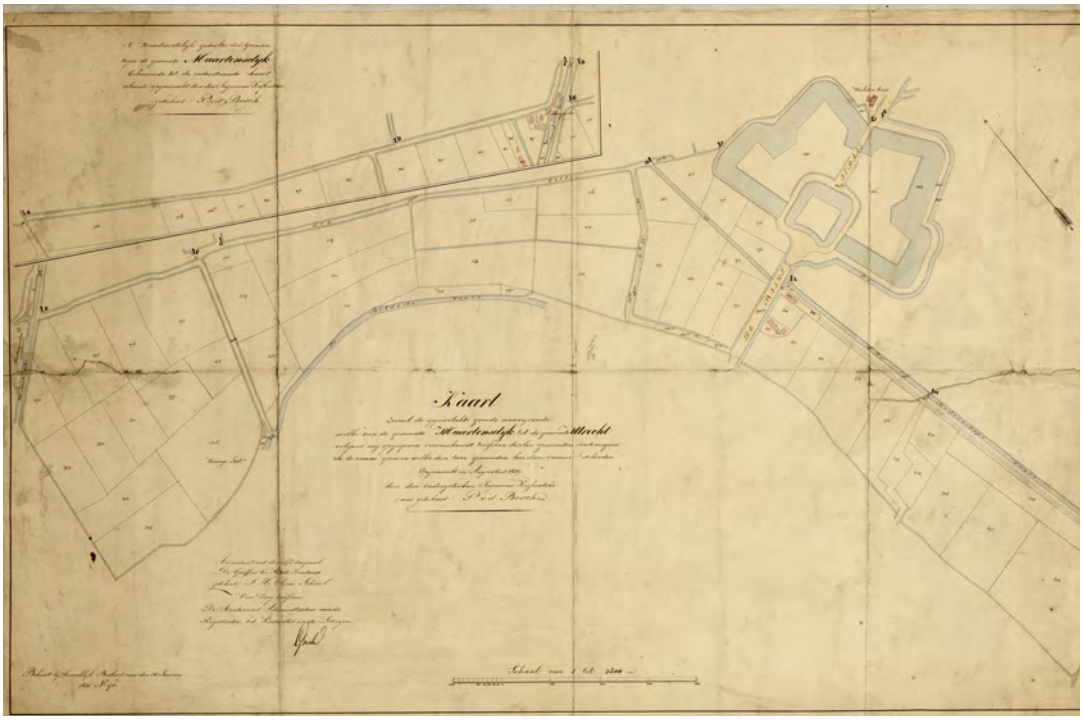

Figuur 4 .Kaart waarop de percelen zijn aangeduid die bij de grenswijziging van 1830 overgingen van Maartensdijk naar Utrecht. Vanaf dat jaar ligt het Fort De Bilt in Utrecht. Noord is linksboven. Datering: augustus 1829. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 216106.

Zeven jaar later kreeg Utrecht er een volgend fort bij. Aanleiding was een conflict met Maartensdijk over het onderhoud van het Zwarte Water. Overleg tussen de betrokken gemeentebesturen leidde tot een overeenkomst waarbij per 1 januari 1830 onder andere enkele percelen overgingen van Maartensdijk naar Utrecht (figuur 4). Daarbij 'verhuisde' ook het Fort De Bilt van de gemeente Maartensdijk naar de gemeente Utrecht.

In 1832 ging het kadaster officieel van start. De ligging op dat moment van de forten ten opzichte van de gemeentegrenzen is daarin vastgelegd zoals hiervoor beschreven. De enige uitzondering vormt Fort Vossegat. Het zuidelijk gedeelte daarvan ligt volgens de gegevens van het kadaster uit 1832

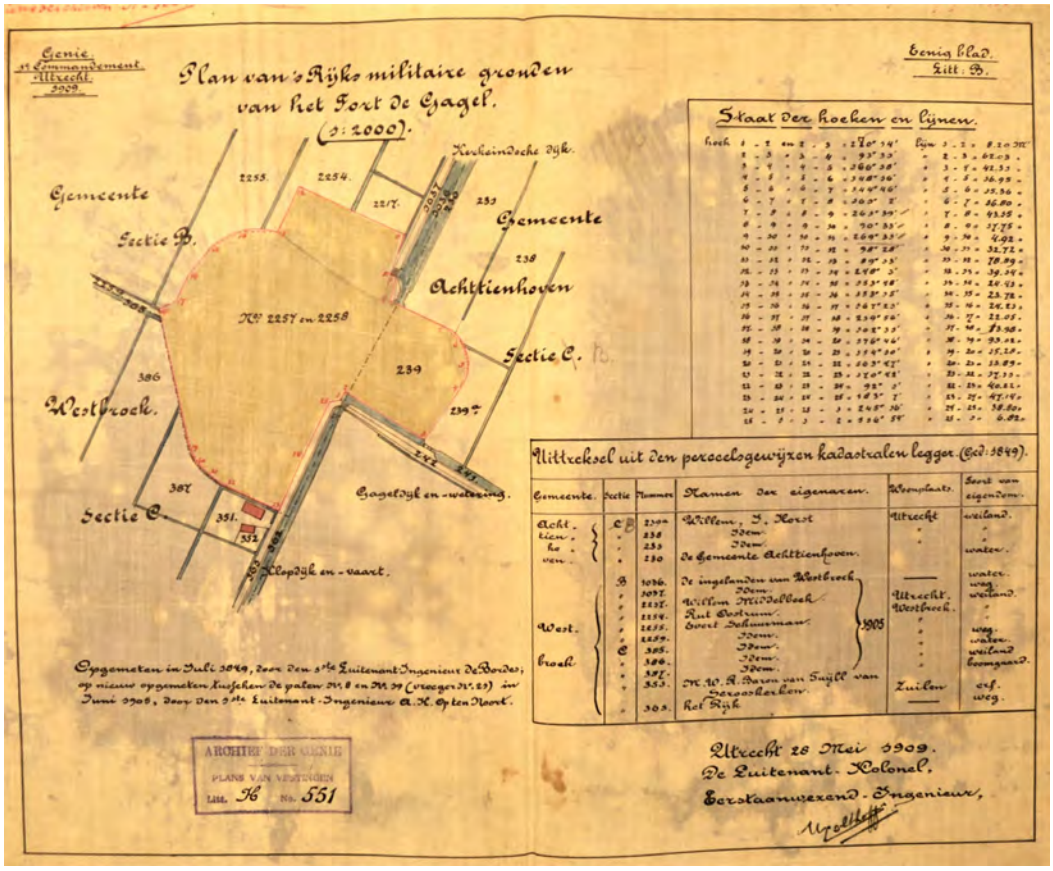

Figuur 5. Het Fort de Gagel in de gemeenten Westbroek (links) en Achttienhoven. Kaart uit 1909 op basis van opmetingen uit 1849 en 1905. Bron: Het Nationaal Archief (3).

in Abstede en staat aangegeven als 'fortificatien'; het noordelijk deel ligt in De Bilt, aangeduid als batterij. De processen-verbaal van grensafscheiding uit 1820 en 1823 legden de gemeentegrens nog langs de oostrand van het fort.

Uitbouw en omleidingen

In de jaren dertig van de negentiende eeuw lagen de werkzaamheden aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie nagenoeg stil. Wel werden nog de Lunetten op de Houtense vlakte voltooid tussen 1833 en 1844.
In 1848 werd het aardewerk van de overige verdedigingswerken rond Utrecht aangelegd, verbeterd of vernieuwd. Tegen een gemeentegrens gelegen, uitbreidende forten staken die grens over. Dat was bijvoorbeeld het geval bij het Zuilense Fort De Klop, dat deels in Westbroek kwam te liggen en bij het Westbroekse Fort de Gagel, dat uitbreidde naar Achttienhoven (figuur 5).
Bij de uitbreidingen van de forten werden wegen die eerst door of langs het fort liepen, omgelegd langs de nieuwe contouren. Zo werd de Biltstraat verlegd naar de zuidzijde van het Fort De Bilt (figuren 3 en 4), de Groeneweg naar de noordzijde van het Fort De Klop en de Vossegatsedijk naar de noordzijde van Fort Vossegat.
De Groene Weg werd in de processen-verbaal van grensbepaling uit 1812 en 1818 aangeduid als gemeentegrens. Na verlegging van de weg bleef de gemeentegrens het oude tracé volgen en lag het Fort De Klop dus op de grens van twee naburige gemeenten.
De grens tussen De Bilt en Abstede liep volgens de PVg's uit 1818 en 1823 langs de oostzijde van de fortificatiewerken (Fort Vossegat). Na uitbreiding van het fort en omlegging van de Vossegatsedijk behield de gemeentegrens ook hier haar oorspronkelijke ligging. In de geactualiseerde beschrijving van de grens tussen Utrecht en De Bilt uit 1859 wordt nadrukkelijk vermeld dat deze midden door het fort liep.

De buitenring

In de tweede helft van de negentiende eeuw was het bereik van het geschut zodanig toegenomen dat er behoefte bestond aan verdedigingswerken op grotere afstand van de stadsrand. Dat leverde Utrecht uiteraard geen extra forten op. Wel kreeg De Bilt in 1877 zijn eerste volledige verdedigingswerk: het Werk aan de Hoofddijk.
Eerder werd in 1869-1870 in de gemeente Maartensdijk het Fort Voordorp gebouwd. Tegelijkertijd werd op de grens tussen Maartensdijk en Achttienhoven het Fort Ruigenhoek aangelegd. De ligging van de gemeentegrens veranderde daarbij niet; de grens liep dwars door het fort. De grens tussen de Waterschappen Maartensdijk en Achttienhoven, die aanvankelijk de gemeentegrens volgde, werd vanaf 1904 wél aangepast; het fort ressorteerde vanaf dat moment in zijn geheel onder het Waterschap Maartensdijk (5).
Van rond 1870 dateren ook het Fort bij

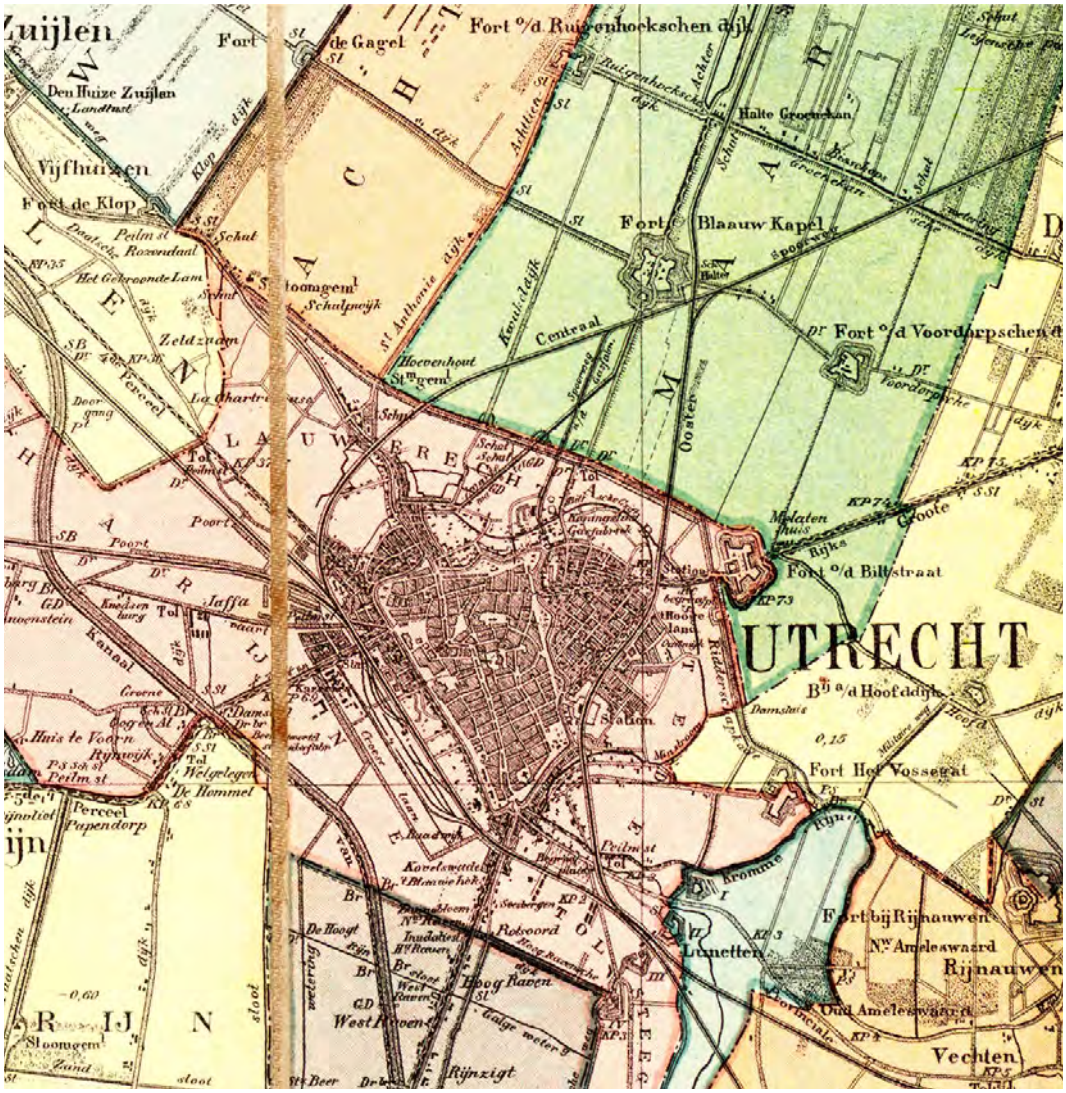

Figuur 6. Uitsnede uit een kaart van het noordwesten van de provincie Utrecht uit 1879, gemaakt door J. van Druten. De gemeenten De Bilt (rechts), Zuilen (links boven) en Oudenrijn (links onder) zijn geel ingekleurd, Maartensdijk groen, Utrecht (met onder andere de aanduidingen Abstede en Tolsteeg) rood, Westbroek (links boven) en Houten (onder rechts van het midden) blauw, Jutphaas (onder midden) grijs en Achttienhoven (linksboven) en Bunnik (rechtsonder) oranje. Bron: Archief Hoogheemraadsschap Amstel, Gooi en Vecht, diginummer 010248.

Rijnauwen, gelegen in de gemeenten Bunnik en Zeist, en het geheel op Bunniks grondgebied aangelegde Fort bij Vechten. De kaart van figuur 6 geeft de situatie in 1879. In 1857 was Oudwulven opgegaan in Houten en werd Rhijnauwen samengevoegd met Bunnik; voor het overige waren de gemeentegrenzen sinds 1830 niet veranderd.

Grenswijzigingen

Een eerste wijziging vond plaats in 1896. In dat jaar werd het meest westelijk deel van De Bilt bij Utrecht gevoegd. Vanaf dat moment bevond Fort Vossegat zich in zijn geheel in de gemeente Utrecht. Rond de eeuwwisseling lagen er daardoor vier forten volledig (Vossegat, De Bilt en Lunetten III en IV) en een gedeeltelijk (Lunet II) binnen de stadsgrenzen. De eerste vijftig jaar zou daarin weinig veranderen. Weliswaar werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1914 nog uitgebreid met een extra verdedigingswerk, maar van deze zogeheten Werken bij Griftenstein, een vooruitgeschoven post van het Fort De Bilt, lag het noordelijk deel in de gemeente Maartensdijk, het zuidelijk deel in De Bilt.

Wel waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw verscheidene plannen tot gebiedsuitbreiding van Utrecht, waarbij forten van gemeente zouden moeten veranderen. Zo zouden volgens een plan van de gemeente Utrecht uit 1924 de forten De Gagel, Voordorp en Rijnauwen Utrechts moeten worden (6). Bij een veel verder gaand plan uit 1930 zouden ook nog eens de forten Ruigenhoek, Blauwkapel en Vechten binnen de gemeentegrenzen van Utrecht komen te liggen.

Al deze plannen haalden het niet. Pas in 1954 was er een rigoureuze gebiedsuitbreiding waarbij het aantal forten in Utrecht verdubbelde en de teller op in het totaal negen kwam te staan. In dat jaar gingen namelijk delen van verscheidene randgemeenten over naar Utrecht, inclusief de forten Blauwkapel (Maartensdijk), De Klop (Zuilen en Westbroek) en De Gagel (vanaf 1954 Westbroek) en delen van de Lunetten op de Houtense vlakte (Houten). De forten van de buitenring bleven buiten het bereik van de uitbreidende stad, al kwam Fort Voordorp (Maartensdijk) tegen de Utrechtse gemeentegrens aan te liggen. Het betreft verder de forten Ruigenhoek (Achttienhoven en Maartensdijk), Rijnauwen (Zeist en Bunnik) en Vechten (Bunnik), de Werken bij Griftenstein (vanaf 1954 De Bilt) en het Werk aan de Hoofddijk (De Bilt).

Latere grenswijzigingen leverden Utrecht in eerste instantie geen extra forten op. Wel kwam Fort Ruigenhoek in 1957 geheel in Maartensdijk te liggen, de gemeente waaraan Westbroek in dat jaar was toegevoegd. Een gebiedsuitbreiding van 1975 leverde Utrecht uiteindelijk zijn tiende verdedigingswerk op. De Biltse delen van het Universiteitscentrum De Uithof/ Utrecht Science Park, inclusief het Werk aan de Hoofddijk, kwamen in dat jaar namelijk bij

Utrecht. Tegelijkertijd rukte de stadsgrens op tot de rand van Fort Rijnauwen, dat in zijn geheel bij Bunnik kwam.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de tien forten in de gemeente Utrecht allemaal afkomstig zijn uit de vroegere randgemeenten en verkregen waren na samenvoeging van gemeenten, grenswijzigingen, gebiedsuitbreiding, annexaties van gedeelten van buurgemeenten of hoe je het ook wilt noemen. Vier forten lagen eerder geheel of gedeeltelijk binnen de vroegere gemeentegrenzen van De Bilt, Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek. De samenvoeging van de vroegere gemeenten De Bilt en Maartensdijk in 2001 bracht het aantal verdedigingswerken in de nieuwe gemeente De Bilt op drie: de forten Voordorp en Ruigenhoek en de Werken bij Griftenstein.

Voetnoten

1. Het Utrechts Archief, Utrecht, Dienst van het kadaster en de openbare registers in de provincie Utrecht, nummer toegang 1294, inventarisnummers 3800 (De Bilt), 2689 (Zuilen), 2693 (Oudwulven) en 3799 (overige).
2. hisgis.nl
3. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Oorlog: Grensbescheiden der Genie 'Verboden Kringen', 1815-1938, nummer toegang 2.13.37, inventarisnummers 42.1, 2, 3, 7, 9, 14.
4. Bouwjaren en eerste aanduidingen van de namen van de forten (bijvoorbeeld: Fort aan de Biltstraat) volgens: Fenten, J., *Fortenkoers, van oesters naar parels*, Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie (juli 2007). Vervolgaanduidingen namen veelal in verkorte vorm (bijvoorbeeld: Fort De Bilt).
5. Waterschap Maartensdijk, Reglementen en keuren, 1865 en 1904, Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, toegangsnummer H027, inventarisnummer 37.
6. Leijten, F., *De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de gemeente Utrecht*, UvA, Amsterdam, 2009.

Auteur:
Kees Floor (1947) verzorgt weercursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht. www.keesfloor.nl.

Abe Postema

De Molensteeg

In het Van Boetzelaerpark in De Bilt is een nieuwe sloot gegraven. In het voorjaar van 2016 verschenen de eerste grondmachines. Er werd een verbinding gemaakt tussen de nieuwe sloot, de vijver in het park en De Biltse Grift. Deze verbinding loopt via een pijp onder de Utrechtseweg. Voortaan kan het waterpeil in het park door een stuwschuif worden geregeld.

Met het graven van de sloot kwam even een stukje verleden aan het licht. Voor korte tijd waren delen van de vroegere Molensteeg zichtbaar.

De militaire stafkaart van 1870

Op oude kaarten is de Molensteeg terug te vinden naast de Biltse molen. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat hier in 1364 al een molen aanwezig was. In een tekening van een opmeting uit 1651 is een open standaardmolen aangegeven, bij de naam Molensteeg (1). In de loop van de achttiende eeuw en daarna zijn de molen en de steeg steevast op topografische en militaire kaarten aangegeven (2).

De houten standaardmolen werd in 1794 vervangen door een stenen grondzeiler. In 1870 koopt de eigenaar van het tegenovergelegen landgoed de molen. De molen wordt dan verplaatst naar de oostkant van het dorp (3).

Van alle beschikbare oude kaarten blijkt de militaire kaart van omstreeks 1870 het meest gedetailleerd, ook al staan daar alleen de uit militair oogpunt belangrijke zaken op. De kaart moet vlak voor de verplaatsing van de molen gemaakt zijn, want de molen is nog op de kaart aangegeven. Behalve de molen en de steeg staat

De verkleurde laag op de plek van de oude sloot.

er bijvoorbeeld ook de sloot op die bij de graafwerken werd terugvonden. Op de foto is de voormalige sloot in de donker verkleurde laag te zien.

Tussen 1870 en 1930 moet de molensteeg zijn verlegd. De weg liep voor 1870 parallel met de huidige Kerklaan. Daarna liep zij, vanaf de Utrechtseweg, schuin in noordelijke richting, om meer oostelijk dan voorheen op de Blauwkapelseweg uit te komen. Kaartmateriaal of schriftelijke bronnen uit die tijd heb ik niet kunnen vinden.
De Molensteeg was een verharde weg. Dat gebeurde in die tijd met oude stenen en puin. Dit materiaal werd in 2016 bij de aanleg van de nieuwe sloot teruggevonden.
Het tracé van de verlegde Molensteeg kon zo worden gereconstrueerd. Zie de tekening. Daarop is de steeg in stippellijnen aangegeven. De ontdekte verharding in een donkere tint. Evenals het laatste nog aanwezige deel van de steeg nabij de Blauwkapelseweg.

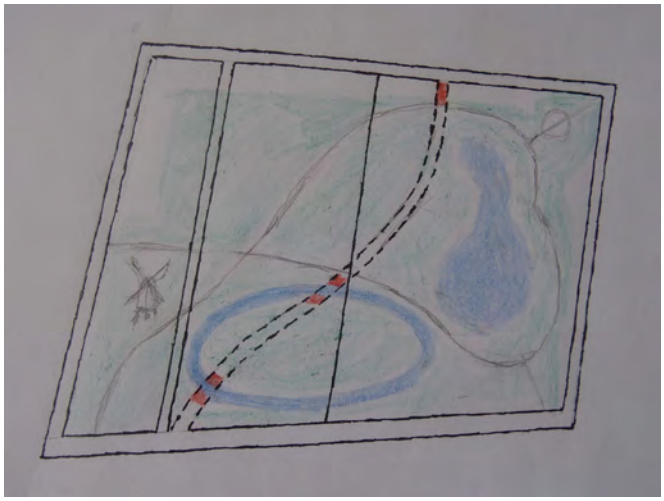

Reconstructietekening van de steeg.

Met de aanleg van het Van Boetzelaerpark in 1930 verdween de steeg onder een laag grond. Luchtfoto's van vlak na de aanleg van het park bevestigen dit (4). De voormalige molensteeg werd park. Een klein stukje van de weg werd nog in de padenstructuur van het park opgenomen. En wel het rechte stuk pad dat tussen de huizen langs de Blauwkapelseweg, haast onopvallend, uitkomt.

Op de voorgrond kruist de steeg schuin de sloot.

Bronnen:
1. J.W.H. Meijer – Kleine historie van De Bilt; Bunnik 1995, blz 90 - 91
2. Steven Hagers – De Bilt in kaart gebracht; De Bilt 2012. Hierin zijn alle kaarten, die in dit artikel worden genoemd, terug te vinden.
3. J.W.H. Meijer, Op.Cit.
4. H. Rietveld – Oud De Bilt en Bilthoven vanuit de lucht; Hoogeveen 2000, foto 1932 – nr11101

Twee stenen uit de bestrating.

Auteur:
Abe Postema is medeoprichter van de Historische Kring D'Oude School en was de eerste hoofdredacteur van De Biltse Grift.

De Bilt toen en nu

De boerderij Oost Indiën staat nog steeds rotsvast op haar plaats. Wel is het boerenbedrijf vervangen door een computerbedrijf. En op de plek van de omgehakte woudreus staan nu bedrijfsvanen. De boomgaard is er nog, beheerd door de Werkgroep Sandwijck. En ook de Grift stroomt nog, zij het met een veel lager waterpeil dan vroeger. Tegenwoordig heeft de Grift een goed onderhouden beschoeiing. Ten tijde van de oude foto was dat anders. De buurtschippers liepen letterlijk de kantjes er van af. De oude foto lijkt ietsje vanaf het water genomen. Blijkbaar lag daar een steiger of een boot. De foto van nu is genomen vanaf het fietspad.

De hoge bomen langs de Utrechtseweg zijn verdwenen. Gekapt tijdens de mobilisatie van 1940 om een vrij schootsveld te hebben naar de vijand in het oosten. De Utrechtseweg bestond eertijds uit twee, naast elkaar gelegen, wegen. Een “nette” bestrate weg omzoomd door bomen, en een zandweg, tevens jaagpad. Zo is het eeuwen lang geweest. De verharde weg was voor de diligences van en naar Utrecht. De zandweg ernaast voor het werkverkeer. De zware karren met vracht zouden de Steenstraat tussen Utrecht en De Bilt immers kapot rijden. De Utrechtseweg van nu is een brede verkeersweg met aan weerzijden een fietspad.

Foto: Abe Postema.

Fred Meijer

De overweg Leyenseweg

Nu de ondertunneling van de spoorweg in wijk De Leijen gereed is, wil ik u graag iets over de geschiedenis van deze overgang vertellen.

Op 2 februari 1860 werd de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCS) opgericht. De NCS diende een concessie in voor de bouw van de spoorlijn Utrecht-Zwolle. Deze spoorlijn werd geopend op 20 september 1863. De NCS kreeg van de Raad van Toezicht op de spoorwegdiensten een groot document aan voorschriften, vorderingen en tekeningen, waar zij bij de bouw van de spoorlijn aan moesten voldoen. Zo ook betreffende de veiligheidseisen. De gemeente De Bilt moest aan de Raad van Toezicht op de spoorwegdiensten opgeven welke overwegen er voor bewaking in aanmerking zouden komen, met een uitgebreide briefwisseling als gevolg.

Hieronder twee van deze brieven.

's Gravenhage, den 23 September 1863.
Aan: Den Heer Burgemeester der Gemeente De Bilt

Volgens artikel 27 van de Wet van 21 Augustus 1859 en de daarbij gegeven toelichting, behoort het sluiten der hekken op de openbare overwegen te geschieden door of vanwege de Ondernemers der Spoorwegdienst.
Teneinde te kunnen nagaan of en in hoeverre de Ondernemers der Spoorwegdienst aan deze verplichting voldoen, is het dus van belang met juistheid te weten welke overwegen leidende over den spoorweg, voor zoverre die door het gebied uwer gemeente loopt, als openbare zijn aan te merken.
Om zich die kennis te verschaffen, heeft de Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten de eer U beleefdelijk te verzoeken hem, zoo mogelijk eenigszins spoedig, te willen mededelen welke overwegen over de Spoorweg op den leggen Uwer Gemeente voorkomen, met opgave van den naam, waaronder den openbaaren weg, waarvan de overweg een deel uitmaakt, bekend is en van de plaats van den Spoorweg, waar hij zich bevindt.

De Raad van Toezigt op de Spoorwegdiensten,
w.g. voorzitter en secretaris.

De Bilt, den 23 november 1863.
Aan: De Raad van Toezicht Spoorwegdiensten ’s-Gravenhage

Ik heb de eer in antwoord op Uw Edelgestrenge missive van den 13-03 no: 3175 C te berigten dat de Leyenscheweg veel gebruikt wordt door de bewoners van vijf boerenhofsteden welke aan denzelven gelegen zijn, ten anderen wordt daarvan minder gebruik gemaakt. Ten einde met volkomen zekerheid de vraag betreffende de afsluiting van de overweg te kunnen beantwoorden heb ik de belanghebbenden daarvoor gehoord, en die verklaarden eenpariglijk dat trekschuifbomen daar ter plaatse eene gevaarlijke en onvoldoende afsluiting zouden zijn; neemt men nu in aanmerking dat de Centraalspoorweg den Leyenscheweg met enen scherpe hoek snijdt, en in de nabijheid veel houtgewas is, dan wordt men ingevolge van de richting der wegen van den Leyenscheweg niet zien kan wat op den spoorweg gaande is, en die op eenigen afstand van den treksluitboom zich bevinden wachten, evenmin zien kan wat op den genoemden weg voorvalt, gestaafd, en het gevaar door hun gevreesd verklaarbaar. Ten einde alle gevaar en ongerief te voorkomen zoude de plaatsing van een wachter op een punt aanbevolen zijn, vanwaar hij de beide wegen kan overzien.
w.g. De Burgemeester
Bron: RHC Vecht en Venen.

Overwegwachter voor onderkomen. Hij had zijn huisje versierd vanwege het vijftigjarig jubileum van de NCS. Rechts zijn de bel en de hendel van de trekschuifboomoverweg te zien. De familie van de overwegwachter vertelde dat het hier om de heer Van Ham zou gaan.
Bron: NCS diensorder No.6212 van 20-08-1913.

De onbewaakte overwegen eischten weer een slachtoffer te Bilthoven, waarbij een vrachtauto door een sneltrein werd gegrepen. De chauffeur Ronselaar van de Coöperatieve Landbouw vereniging te Bilthoven werd gedood. Op den achtergrond ziet men den trein naar Baarn, die op het laatste ogenblik voor het ongeluk tot staan werd gebracht: Afbeelding Panorama 20-01-1934.

Op den onbewaakten overweg te Bilthoven geraakte een auto van de U.M.I. in aanrijding met een trein. De chauffeur werd op slag gedood. Bron: Panorama 1936.

Zoals in de correspondentie al genoemd ligt de Leyenseweg onder een scherpe hoek over de spoorbaan, waardoor het zicht hier verre van ideaal is. Daar komt nog bij dat bomen en struiken aan beide kanten een goed zicht over de spoorbaan nog verder negatief beïnvloedden.
Voor de veiligheid werd daarom een overwegwachter aangesteld. Bij de overweg werd een houten overwegwachterhuisje geplaatst.
Op 20 augustus 1913 vierde de NSC haar 50-jarig jubileum. Ter gelegenheid hiervan werd een dienstorder No.6212 met foto's uitgeven voor het personeel.

In de loop van de jaren is de beveiliging weer opgeheven met alle gevolgen van dien.
Door de vele ongelukken voert het te ver om een uitgebreid overzicht te geven, dus beperk ik me tot 2 foto's van enkele dieptepunten.

In 1962 werd er een automatisch knipperlichtinstallatie geplaatst. De hele lijn Utrecht-Amersfoort werd geheel automatisch beveiligd.

Bouwplan De Leijen
Op 28 januari 1971 ging de gemeenteraad akkoord met de bouw van woningen ten noorden van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. In het westen grenst de nieuwe wijk aan de voormalige gemeentegrens van Maartensdijk, in het noorden zal de wijk tot aan de Dwarsweg achter de bebouwing van de Jan Steenlaan lopen en in het oosten tot aan huize Het Oosten en de Jan Steenlaan.
Het grondgebied waarop de woonwijk werd gebouwd, bestond uit weilanden, akkers en hakhoutpercelen doorkruist met zandpaden, waarlangs enkele boerderijen gelegen waren. Boerderij De Voorst is de enige die is gered van de sloop en heeft nu als adres Rietveldlaan 62.
Voor het bouwplan De Leijen werd in 1972 de spooroverweg verlegd, waardoor de Leyenseweg voor de overweg een bocht naar rechts maakt, waardoor de overweg haaks op de spoorlijn kwam te liggen en er kwamen automatische halve overwegbomen. Er werd wel een tweede uitvalsweg via de Massijslaan, Jan Eycklaan en Jan Steenlaan naar de Soestdijkseweg-noord gerealiseerd, zodat men via de Soestdijkseweg het spoor kon kruisen. Maar doordat de stationsoverweg regelmatig dicht was ontstonden er opstoppingen aan beide zijden van deze overweg.
In de loop der jaren werd de wijk De Leijen volgebouwd.

De Nederlandse Spoorwegen besloten in 1975 om voor het langzame verkeer een tunnel van 18 x 7 meter met een hoogte van vier meter te bouwen tussen de wijk De Leijen en de wijk Brandenburg-West. Op het zeer drukke traject Utrecht-Amersfoort reden dagelijks 270 treinen. De tunnel werd op zaterdag 17 april 1976 feestelijk geopend door

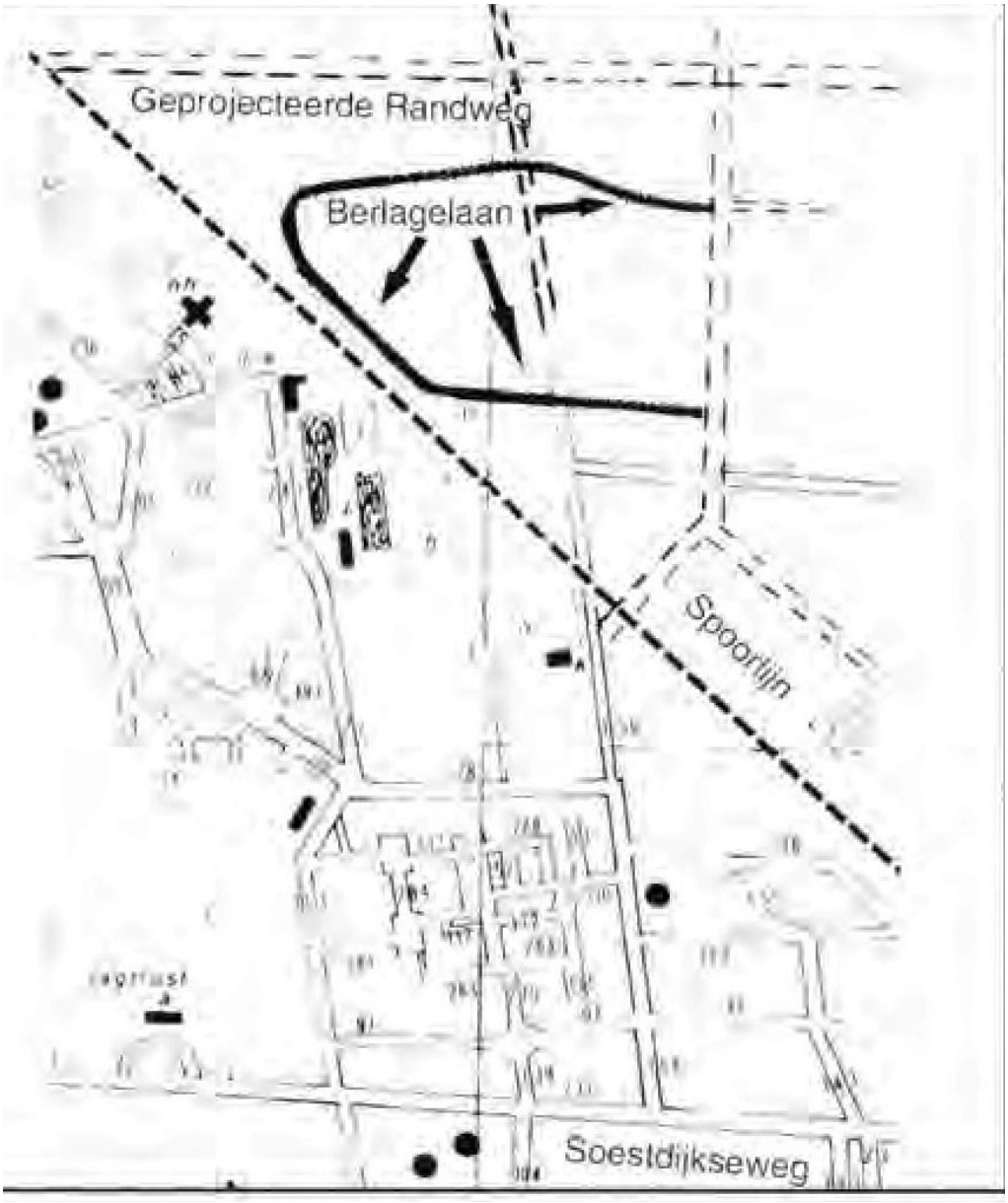

Bouwplan De Leijen 1971.

Foto van de plaats van het ongeval. Rechts de beschadigde overspanningmast, waartegen de auto te pletter is gedrukt. Fotograaf: A.J. Borgers.

Burgemeester Goldberg. Ter opluistering van het geheel liet de Brandweer Harmonie vrolijke klanken horen.

Op 1 januari 1997 bedroeg het aantal inwoners van de wijk de Leijen circa 5.200, wat zestien procent uitmaakte van de toenmalige bevolking van de gemeente De Bilt.

Ernstig ongeval

Er vond op 26 februari 1999 een ernstig ongeval plaats op de overweg aan de Leyenseweg, waarbij drie doden vielen. De bestuurder van een auto probeerde op de spoorwegovergang tussen de gesloten halve overwegbomen te slalommen maar werd door de aankomende trein gegrepen en geplet tegen de eerste staander van de overspanningmast. Maar wrang was het wel voor de slachtoffers, want op 25 juli 1999 werden er automatische dubbele overwegbomen in gebruik genomen. Ook werd de overweg beveiligd met camera's, radar en rode knipperlichten boven de weg. Dit was een proef

en uniek in Europa. Maar helaas er gebeurden weer ongelukken (zelfs met dodelijke afloop) en storingen. De roep om een tunnel werd steeds groter, ook door het oponthoud, vooral tijdens de ochtend- en avondspits voor de overweg en vanaf de 2e Brandenburgerweg. In 2013 viel uiteindelijk het besluit over de aanleg van een tunnel.

Wethouder Van Hulst en Cees de Vries van ProRail sloten de overweg af. Fotograaf: Loes Meijer-Ott.

Tunnelbouw

Voor de ontsluiting van de Leijen tijdens de tunnelbouw moest er een oplossing worden gezocht. Veel inwoners wilden een noodoverweg, maar de kosten hiervan waren te hoog. Er werd door de gemeente eerst een proefsluiting gedaan van de overweg om te zien welke maatregelen er genomen moesten worden. Er werd besloten om gedeeltelijk eenrichtingsverkeer in te stellen. Vanaf de Massijslaan rechtsaf naar de Rogier van der Weidenlaan, dan links de Rembrandlaan, dan rechtsaf de Jan Steenlaan naar de rotonde bij het station. Terug naar de wijk de Leijen, rotonde Jan Steenlaan vanaf de Rembrandtlaan tot aan de Rubenslaan eenrichtingsverkeer, linksaf Jan Eycklaan en dan de Massijslaan naar de rotonde bij de in aanbouw zijnde tunnel. Op 29 november 2015 was het dan zo ver en ging de overweg op slot. Wethouder Van Hulst en Cees de Vries van ProRail sloten de overweg af. Hierna kon het werk aan de tunnel beginnen.

Bron: De Biltse Grift 2005 t/m 2008 De Leijen van Lies Haan – Beerends.

Auteur:
Fred Meijer geboren in Utrecht en inmiddels gepensioneerd. Woont sinds 1959 in de gemeente De Bilt. Heeft zich vanaf 1977 als amateur historicus vooral bezig gehouden op het gebied van de Nederlandse spoorwegen.

Wim Krommenhoek

Latijn op het kerkhof

In een eerder aantal artikelen hebben we kort kennis gemaakt met de geschiedenis en ontwikkeling van de grafsymboliek, toegelicht met voorbeelden uit de gemeente De Bilt en omgeving. In deze aflevering aandacht voor Latijn op het kerkhof.
Was het vroeger heel normaal een Latijnse spreuk te vermelden, in onze tijd is het een zeldzaamheid Latijn op een grafsteen aan te treffen. En waar dit gebeurt, betreft het vooral graven van katholieke geestelijken of in de vorm van standaardafkortingen op grafstenen van katholieke leken. Laten we dit verhaal beginnen buiten De Bilt.

In alle grote kerken van Utrecht vinden we grafstenen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw met klassieke symboliek

Skelet met de tekst MEMENTO MORI (gedenk te sterven) , engeltje en putti met fakkels. Onder het engeltje de tekst PAULATIN (geleidelijk) Domkerk,Utrecht, 1565.

en spreuken. Als voorbeeld moge een steen dienen van een in 1565 overleden kanunnik van de Domkerk met een liggend skelet en een engeltje. Aan weerszijde staan vazen, geflankeerd door gevleugelde putti met fakkels en zandlopers. Onder het skelet de tekst **MEMENTO MORI** (Gedenk te sterven) en onder het engeltje **PAULATIN** (Beetje bij beetje). Op andere stenen in de Domkerk lezen we **VANITAS VANITATUM ET OMNIA VANITATUM** (IJdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid), en **TEMPORA TE TEMPORI** (Pas je aan bij de tijd). Uit de Utrechtse Pieterskerk is eveneens een steen met een liggend skelet bekend. Hier is de spreuk **HODIE MIHI CRAS TIBI** (Vandaag ik, morgen gij). Op een steen uit 1572 in de Grote kerk te Leeuwarden lezen we **HOMO BULLA** (De mens is een zeepbel). Als laatste voorbeeld twee spreuken uit de Noorderkapel van de Grote kerk in Den Haag, waar vanaf 1632 tot 1765 leden van de familie Van Hogendorp zijn begraven: **NE IUPITER QUIDEM OMNIBUS** (Zelfs Jupiter kan het niet

Skelet met HODIE MIHI CRAS TOBI (Heden ik, morgen Gij). Pieterskerk, Utrecht, 17e eeuw.

iedereen naar de zin maken), en **SIC TRANSIT GLORIA MUNDI** (Zo gaat 's werelds roem voorbij).

De Bilt en omstreken

Later, als er om hygiënische redenen niet meer in de kerk mag worden begraven, verandert het beeld. Stank en overlast verdreven begrafenissen voorgoed uit de kerk naar buiten. Maar het heeft lang geduurd, voor men overtuigd was van de noodzaak van deze maatregel. Predikanten en artsen hadden er lang op aangedrongen, ook in het Latijn. Zo beschrijft Jan van der Heyden in de Biltse Grift van juni 1994 hoe de doopsgezinde predikant Martin Schagen uit Utrecht na zijn dood in 1770 op zijn grafsteen op het kerkhof bij de dorpskerk in De Bilt liet beitelen: **L.S. NE HOCEAT VIVIS HOC SIBI SUB DIO ELEGIT SEPULCRUM BEATORUM EXPECTANS RESURRECTIONEM MARTINUS SCHAGEN V.D.M. INTER BAPTISTAS NATUS ALCMARIAE XXIV OCTOBRIS Aº MDCC DENATUS ULTRAJECTI XX OCTOBRIS MDCCLXX Aº** In vertaling: L.S. Om de levenden niet te schaden koos zich dit graf onder de blote hemel (sub dio = open lucht) in afwachting van de verrijzenis der zaligen Martin Schagen, dienaar van het goddelijk woord (v.d.m. = verbi Dei minister) onder de Doopsgezinden (baptistas), geboren in Alkmaar 24 oktober van 't jaar 1700, overleden te Utrecht 21 oktober van 't jaar 1770. Dit is de langste Latijnse tekst ooit op een Bilts kerkhof gesignaleerd. Helaas is dit unieke stuk geschiedenis verdwenen en is de grafkelder van Schagen later ingenomen door de Utrechtse hoogleraar Jan Kops waarover ik al eerder heb bericht.

Meestal beperkt het Latijn zich tot een aantal standaard teksten en uitdrukkingen met enkele uitzonderingen op katholieke begraafplaatsen zoals St. Barbara te Utrecht, waar een groot aantal geestelijken, waaronder Nederlandse kardinalen, hun laatste rustplaats hebben gevonden. Op hun graf prijkt een wapen en een persoonlijke spreuk. Het aantal kwastjes in het wapen zijn een kerkelijke aanduiding van rang. Een aantal van deze spreuken volgt hieronder. **DOMINUS MIHI ADIUTOR** (De Heer is mijn helper); **EVANGELIZARE DIVITIAS CHRISTI** (Christus' rijkdommen verkondigen); **VIRTUTE ET LABORE** (Deugd en arbeid); **SPE GAUDENTES** (Zij die zich verheugen in de hoop); **PER CRUCIS GAUDENS** (Blijmoedig op de weg van het kruis); **SACERDOS IN AETERNUM** (Priester in eeuwigheid); **IN TE DOMINI SPERAVI** (Op U Heer vertrouw ik); **PER ARMA CHRISTI** (Door de wapens van de Heer); **FLUMEN DEI REPLETUM EST AQUIS** (De rivier Gods is vol water); **VERITATEM IN CARITATE** (Waarheid in liefde); **MANE NOBISCUM DOMINE** (Blijf bij ons Heer). Daarnaast vinden we hier en daar wapens van adellijke families met een heroische tekst als **MALO MORI QUAM FOEDARI** (Ik sterf liever dan dat ik onteerd wordt), of meer prozaïsch **A FRACTIBUS COGNOSCETIS (ARBOR)** (Aan de vruchten kent men de boom).

INTRODUXIT VOS DOMINUS IN TERRAM FLUENTEM LAC ET MEL (De Heer heeft U binnengevoerd in het land van melk en honing, St. Barbara, Utrecht.

Maar ook katholieke leken houden het Latijn levend. Hun spreuken hebben eveneens in meerderheid een religieuze strekking zoals uit de volgende voorbeelden mag blijken. Het grootste deel van deze voorbeelden dateert van voor de Tweede Wereldoorlog, daarna neemt dit gebruik snel af om plaats te maken voor een aantal standaard-afkortingen. Enkele voorbeelden: **EGO SUM RESURRECTIO ET VITA** (Ik ben de opstanding en het leven); **CHRISTUS SPES MEA** (Christus is mijn hoop); **RESURGAM** (Ik zal herrijzen); **AVE CRUS SPES UNICA** (O kruis wees gegroet, onze enige hoop); **UNICA SPES** (Enige hoop); **ORATE PRO EO** (Bidt voor hem); **INTRODUXIT VOS DOMINUS IN TERRAM FLUENTEM LAC ET MEL (** De Heer heeft U binnen gevoerd in het land van melk en honing); **VICTIMAE PASCALI LAUDUM** (Voluit: Victimae paschali laudes immolent christiani = Laten de christenen aan het Paaslam hulde wijden, eerste regel uit een misgezang dat met Pasen gezongen wordt); **SOLI DEO GLORIA ENIM RESURECTURIS** (Glorie aan God

Kruis met VICTIMAE PASCALI LAUDUM (Lof voor de slachtoffers van Pasen)) (2).

Kruis met SOLI DEO GLORIA ENIM RESURECTURIS (Glorie aan God alleen want hij is opgestaan).

alleen want Hij is opgestaan); **CRUX FIDELIS (**Het kruis van het geloof); **TIBI SOLI** (U alleen); **CHRISTUS TRIUMPHATOR** (Christus overwinnaar); **FINIS CORONAT OPUS** (Het einde bekroont het werk). Afbeeldingen van Maria gaan soms gepaard met de tekst **CONSOLATRIX AFFLICTORUM** (Troosteres der bedroefden) of **DE PERPETUO** (De eeuwigdurende).

Spreuken met een algemene strekking vinden we in feite op alle kerkhoven en begraafplaatsen, maar op Den en Rust in Bilthoven zijn ze het talrijkst. Dit hangt samen met het feit dat hier verhoudingsgewijs veel mensen van buiten de gemeente zijn begraven en een veelvoud aan levensovertuigingen vertegenwoordigen, veel meer dan op de traditionele dorpse begraafplaatsen. Ook hier een aantal voorbeelden uit De Bilt en directe omgeving.

DENIQUE COELUM (Tenslotte de hemel); **VITA HOMINUM SIMILIS NAVIGANTI** (Het leven is als een reis); **IGNORAMUS ET IGNORABINUS** (Wij weten het niet en wij zullen het niet weten); **EX UMBRIS ET IMAGINIBUS IN VERITATUM** (Vanuit de schaduw en het droombeeld naar de waarheid); **SEMPER ALLIQUET HERET** (Er blijft altijd iets van hangen); **OPTIMAE ET DULCISSIMAE MEMORIAE PARENTUM** (De beste en zoetste herinneringen aan onze ouders); **IMPOSSIBILUM NULLA OBLIGATIO EST** (Niemand kan tot het onmogelijke worden verplicht); **AMOR FATI** (Liefhebben hetgeen onvermijdelijk is); **NASCENTES MORIMUR (**Vanaf onze geboorte sterven wij); **HORA RUIT** (Het uur snelt heen); **AVE IN PACE** (Gegroet in Vrede), en het simpele **PAX** (Vrede).

Boek met Alfa en Omega in het Wapen van een kardinaal met tekst EVANGELIZARE DIVITIAS CHRISTI (Christus' rijkdommen verkondigen). St. Barbara, Utrecht.

OPTIMAE ET DULCISSIMAE MEMORIAE PARENTUM (De beste en zoetste herinneringen aan de ouders).

Christusmonogram met alpha en omega

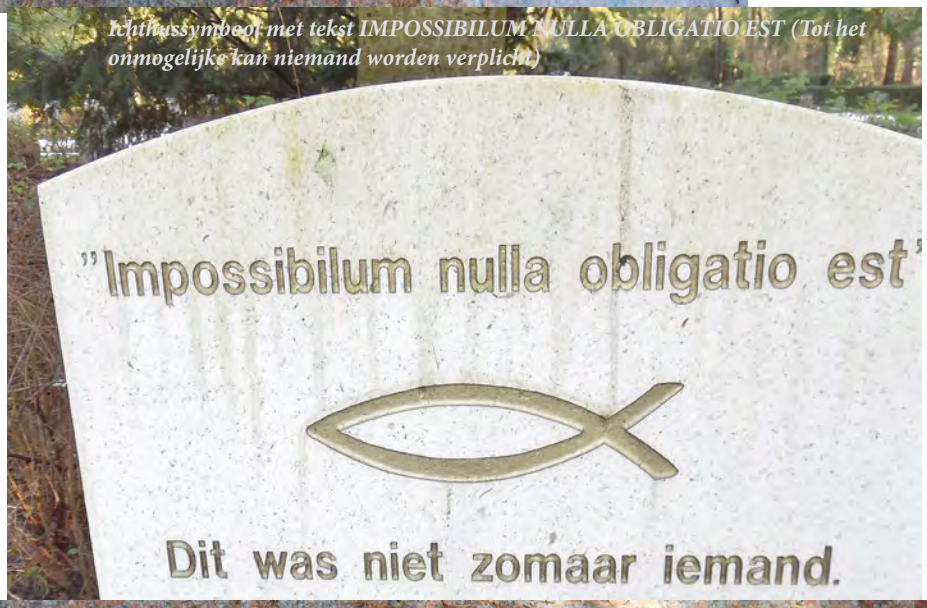

Ichthussymbool met tekst IMPOSSIBILUM NULLA OBLIGATIO EST (Tot het onmogelijke kan niemand worden verplicht)

SAM_1855

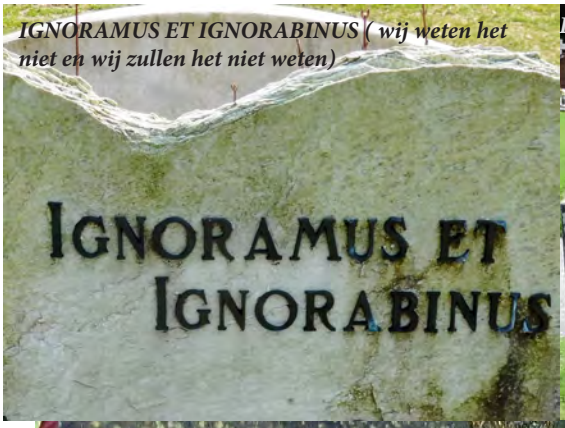

IGNORAMUS ET IGNORABINUS (wij weten het niet en wij zullen het niet weten)

R.I.P. (REQUIESCA[N]T IN PACE (Rust in vrede)

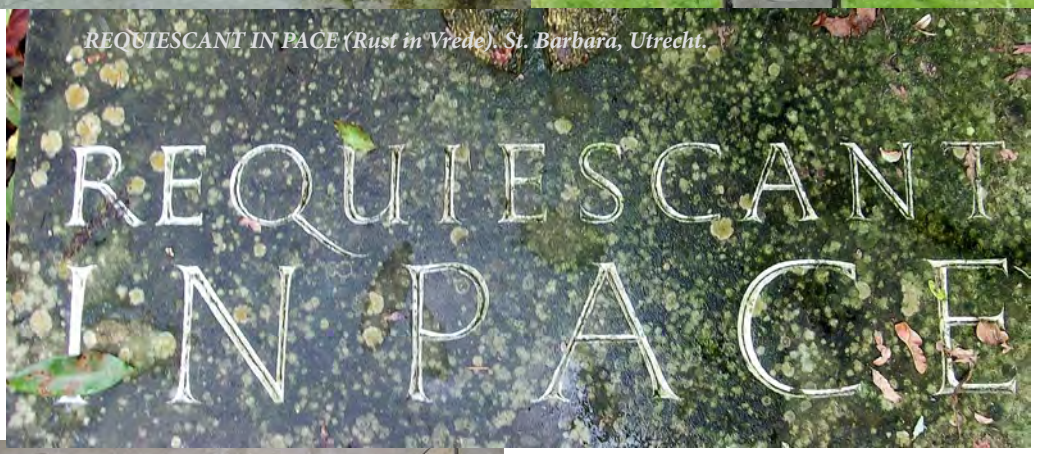

REQUIESCANT IN PACE (Rust in Vrede). St. Barbara, Utrecht.

Ichthusvisje uit Romeinse catacomben

Christus Triumphator.

Afkortingen

De laatste groep teksten zijn de talrijke afkortingen, eveneens vooral op de graven van katholieken. Deze zijn ook in onze gemeente rijkelijk vertegenwoordigd. Hieronder volgen enkele veel voorkomende.7.**INRI** (Iesus Nasarenus Rex Iudeorum = Jezus van Nazareth, koning der Joden), volgens de overlevering in opdracht van Pontius Pilatus op het kruis aangebracht. **IHS** (voor meerdere uitleg vatbaar: Jezus Hominum Salvator = Jezus, redder der mensheid; of In Hoc Salus = Hierin ligt de zaligheid; of In Hoc Signo (Vincet) = In dit teken (zult gij overwinnen). Zeer algemeen is **AD** (Anno Domini = in het jaar des Heeren), maar wellicht het meest voorkomend zijn het 3.Christusmonogram **XP,** bestaande uit de eerste twee letters waarmee in het Grieks de naam van Christus wordt geschreven, namelijk de chi (X) en de rho (P), en het **RIP** (Requiesca(n)t = Rust in Vrede). Minder algemeen is **DOM** (Deo Optima Maximo = Naar God, de Beste, de Grootste); **BM** (Beatae Memoriae = van gezegende herinnering); **AAS** (Anno Aetatis Suae = op de leeftijd van); en **HL** (Hic lacet = hier ligt). Tenslotte moet het 5. ichthusvisje nog worden genoemd. Hoewel het geen letterafkorting betreft, verdient het toch een plaats in onze lijst. Het Griekse woord ichthus betekent vis, maar iedere letter van het woord is de afkorting van een ander woord die samen de zin vormen Iesous Xristous (h)Uios Soter dat staat voor Jezus Christus Gods zoon, redder. Het symbool werd al door de eerste christenen gebruikt zoals blijkt uit afbeeldingen in de Romeinse catacomben. In onze tijd ziet men het visje veel achter op auto's afgebeeld. Ik wens u een interessante wandeling over een van de vele kerkhoven en begraafplaatsen in onze regio en ontdek dat Latijn toch nog niet helemaal een dode taal is.

Auteur: Wim Krommenhoek is een gepensioneerd bioloog die bijna 40 jaar docent is geweest aan Het Nieuwe Lyceum te Bilthoven. Na zijn studie en promotie aan de RU Utrecht bracht hij eind jaren 60 met zijn gezin enkele jaren door in Uganda voor onderzoek en onderwijs. Naast zijn onderwijsbaan had hij een reisbureau dat excursies en expedities voor biologen en natuurliefhebbers organiseerde naar bijzondere natuurgebieden in de tropen. Ook schreef hij enkele boeken voor het onderwijs. Na zijn pensionering hield hij zich actief bezig met de lokale geschiedenis hetgeen resulteerde in een aantal publicaties in de Biltse Grift.